

УДК 347.4

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2019.8.24>

Гуйван П.Д.
к.ю.н., професор,
заслужений юрист України
Полтавський інститут бізнесу

СУД, ВСТАНОВЛЕНИЙ ЗАКОНОМ: СУТНІСТЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ

Постановка проблеми. У ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод прямо зазначено, що кожен має право на публічний та неупереджений розгляд справи судом, встановленим законом. Питання про законність органів, які здійснюють судочинство, не слід розглядати спрощено. Було б неправильним зводити проблему до простої легітимізації вказаної діяльності, коли справа заявника розглядається будь-яким національним судом, який створено на підставі закону. Застосування та тлумачення конвенційних вимог здійснюється Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ), який постійно підкреслює, що поняття «суд, встановлений законом», стосується не тільки юридичного підґрунтя самого існування суду, але також і дотримання судом спеціальних норм, які регулюють його сутнісні та процесуальні характеристики.

Суд у практиці ЄСПЛ розуміється як відповідний юрисдикційний орган, що вирішує питання, віднесені до його компетенції на підставі норм права, відповідно до встановленої процедури. Правосуддя обов'язково має чинитися в установі, встановленій законом. У практичній площині це означає, що суд повинен бути створений безпосередньо на підставі закону і має діяти у межах своєї предметної, функціональної та територіальної юрисдикції. Також легітимність суду визначається тим, що він діє у законному складі. З огляду на ці основні постулати можемо сказати, що суспільна довіра до судових інституцій в державі міцно пов'язана з їхньою законністю. А це означає, що, створений у законному порядку,

цей орган також вчиняє правосуддя на законних засадах у нормативно визначений спосіб і порядок. Такий підхід гарантує чесність та справедливість судочинства у процесі, який виключає невпевненість щодо процедури, порядку здійснення повноважень, складу суду, який має вирішувати конкретну справу, законності та обов'язковості вердикту.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Проблемні питання визначення змісту та складових частин права на справедливий суд, створений законом, досліджували В. Бринцев, М. Погорецький, В. Городовенко, П. Рабінювич, В. Комаров, І. Марочкін, К. Харба, Д. Притика, Н. Моул, А. Селіванов, Н. Сібільова, В. Шишкін, В. Долежан, Л. Москвич та інші. Але слід зазначити, що праці учених здебільшого зосереджені на порядку створення правозастосовних органів та наділення їх певними процесуальними повноваженнями стосовно вчинення правосуддя. Водночас не досліджена у публіцистиці проблема процесуальної діяльності судових органів. На жаль, наразі органи правосуддя часто виходять за рамки своїх процесуальних можливостей. ЄСПЛ констатує таку діяльність як вчинену судом, який не створений на підставі закону, але це не має практичної результативності для національної правової системи.

Формулювання завдання дослідження. Під час оновлення законодавства про судоустрій України, розроблення та прийняття вдосконалених нормативно-правових актів потреба дослідити вказану тему докладніше стає актуальною. На досягнення вказаної мети спрямована наша праця.

Виклад основного матеріалу. Конвенційні гарантії щодо реалізації охоронних прав людини визначають найбільш демократичним та прийнятним судовий спосіб їхнього поновлення та захисту. Для цього в демократичному суспільстві передбачається необхідність існування суду як спеціалізованого органу, до юрисдикції якого належить процесуальна функція правозастосування. Очевидно, що термін «суд» вживається європейськими правовими інституціями у широкому сенсі. За практикою ЄСПЛ під це поняття, яке також тлумачиться як трибунал, можуть формально підпадати, окрім власне судових органів, арбітражі, професійні дисциплінарні органи, органи, що займаються земельними питаннями, органи дозвільної системи тощо. Суд не обов'язково повинен розумітись як юрисдикція класичного типу, інтегрована в загальну судову систему держави. Проте необхідно, щоб цей орган був створений на підставі закону та володів такими основоположними рисами: незалежністю від виконавчої влади і сторін, достатнім строком повноважень та такою процедурою розгляду справ, яка б давала гарантії законності в кожному конкретному випадку. З огляду на це постає необхідність визначитися з системою критеріїв, покладених ЄСПЛ в основу визнання певного органу судом у розумінні Ст.6 Конвенції. Так, до ознак таких органів можна віднести: 1) здатність ухвалювати обов'язкові для виконання рішення; 2) обов'язкову законодавчу регламентацію функціонування та діяльності суду; 3) наявність встановленої законом функції щодо розгляду юридично значимих питань; 4) гарантованість незалежності від державної виконавчої влади та інших учасників справи [1, с. 360–361].

Отже, згідно з Конвенцією суд є тим органом, який характеризується в матеріальному сенсі своєю роллю, що стосується правосуддя. Він має право на підставі норм права вирішувати усі питання, що стосується його компетенції у сфері здійснення процесуального судочинства. Такий орган правосуддя

мусить відповідати таким вимогам: бути незалежним, зокрема і стосовно виконавчої влади, неупередженим, передбачати тривалість мандата його членів, надавати достатні процесуальні гарантії. Скажімо, у справі «Гуров проти Молдови» [2] Європейський суд зазначив, що конвенційна фраза «встановлена законом» охоплює не тільки правову основу для існування трибуналу, а також склад лави суддів у кожному конкретному випадку. Трибунал, встановлений законом, повинен задовольняти низку таких умов, як незалежність його членів і тривалість їхніх повноважень. З огляду на це ЄСПЛ визнав порушенням частини першої статті 6 Конвенції розгляд цивільної справи суддею, строк повноважень якого на момент розгляду справи закінчився, але він продовжував виконувати судові повноваження за відсутності будь-яких правових підстав (п. 35, 36, 38).

Судочинство обов'язково має вестися з дотриманням процесуальних вимог. Оскільки право бути судимим судом, створеним на підставі закону, набуває істотного значення, то його здійснення не може залежати тільки від зацікавлених осіб. Навіть бажання учасника процесу відмовитися від захисника за конкретних обставин справи для відповідача не може означати відмови від свого права на суд. Хоча в законодавстві не існує положення, що визначає процедуру, якої необхідно дотримуватися для досягнення цієї мети, але процедура впливає на законність процесу [3].

Також важливим є встановлення компетенції певного органу щодо конкретного судового розгляду, оскільки це впливає на законність чи незаконність рішення. Так, за австрійським законодавством Регіональний орган не класифікується як один із судів держави. Однак для впровадження статті 6 Конвенції по конкретній справі він охоплюється поняттям трибуналу в матеріальному сенсі цього слова. Його функція полягає у визначенні питань, що складають компетенцію цього органу на підставі норм права. Тому Регіональний орган є трибуналом, встановленим законом [4]. Отже,

суд не обов'язково повинен бути класичним судовим органом, включеним в звичайні судові структури, достатньо, щоб у розгляданому процесі цей орган реалізовував відповідні сутнісні та процесуальні функції.

Інші органи, навіть попри їхній вельми поважний статус, якщо вони не створені спеціально для того, щоб здійснювати правосуддя, не можуть вважатися судом в законному сенсі. Приміром, у справі «Деміколі проти Мальти» ЄСПЛ зазначив, що повноваження мальтійського Парламенту накладати дисциплінарні санкції і керувати власними внутрішніми справами не є судовими. Згідно з практикаю Суду трибунал характеризується за суттю розуміння цього терміна своєю судовою функцією, тобто визначальними питаннями своєї компетенції на основі норм права у процесі і після розгляду справи. Він також повинен задовольняти низку таких подальших вимог, як незалежність, неупередженість, визначений термін повноважень його членів, гарантії, надані в процедурних питаннях. Усупереч вказаним принципам два члени Палати, чия поведінка в парламенті критикувалася в оскаржуваній статті за порушення привілеїв Палати, брали участь у цьому засіданні та винесенні вироку. Вже з цієї причини неупередженість судового органу в цьому розгляді здається сумнівною для заявника [5, п. 39, 41]. З огляду на це не може бути визнана судовим органом і Державна рада, яка за своїм призначенням не забезпечує визначеність трибуналом спірних питань, що вимагається згідно з п. 1 ст. 6. У самому понятті трибуналу відповідно до Конвенції має бути обов'язковість остаточного рішення, тоді як Рада є лише підрозділом з дорадчими повноваженнями [6, п. 40].

Констатація в конкретній справі того, що певний орган влади не є наділеним судовими повноваженнями, крім значення для цієї справи, має і важливішу функцію. Дотримання національними правовими системами принципу створення на підставі закону має на меті уникнення того, щоб організація судової системи була передана на розсуд виконавчої

влади. Також цей принцип передбачає, що ця сфера має регулюватися законами Парламенту. Згідно з підходами міжнародно-правового регулювання у країнах з кодифікованим правом не повинно виникати ситуацій, коли організація судової системи передається на розсуд судової влади. Однак це не виключає визнання за нею певних повноважень щодо тлумачення національного законодавства в цій сфері. Така теза є дуже виваженою та ефективною, оскільки органи судової системи не можуть приймати нормативні акти, регулюючи поведінку учасників відносин, проте вони мають право узагальнювати практику правозастосування. На жаль, в українському правовому полі цю грань судова влада переходить дуже часто. Так, постанови пленумів вищих судових органів країни рясніють приписами, котрі є новим законодавчими правилами у тих сферах, які не врегульовані законодавцем, але гірше, коли роз'яснення вищих судів запроваджують інакше, ніж нормативно встановлене, правове регулювання. Про такі випадки ми неодноразово писали в науковій літературі [7, с. 12–14]. Можемо лише зазначити, що такі способи регламентації суперечать вимогам ЄСПЛ, тому вони не можуть вважатися здійсненими судом, встановленим законом.

Отже, питання легітимності права, яке підлягає застосуванню, є непересічним під час визначення того, чи є певний суд, що розглядає спір, законним. Міжнародне право має позицію, що термін «суд, встановлений законом» у пункті 1 статті 6 Конвенції передбачає усю організаційну структуру судів, включно з питаннями, що належать до юрисдикції певних категорій судів. У справі «Коем та інші проти Бельгії» ЄСПЛ дійшов висновку, що національний суд не мав юрисдикції судити деяких заявників, керуючись практикою, яка не мала регулювання законом, і не міг вважатися судом, встановленим законом [8, п. 108–109].

Питання законності суду як органу, покликаного вирішувати у процесуальній площині

всі спори, не зводиться до питань виключно його формування, наділення компетентністю та силою остаточного вердикту. Суд бере своє правове та суспільне обґрунтування з правил, передбачених юридичною нормою. І акценти в розумінні виразу «створений на підставі закону» мають стосуватися не тільки правової підстави для самого існування суду, а й порядку формування складу суду. Інакше кажучи, вимога законності суду (суд, створений на підставі закону) поширюється не тільки на правову основу існування самого суду, а також і на склад суду у кожній справі [9, с. 5]. Контролюватися також мають і питання тлумачення та застосування національними системами свого внутрішнього права. Цим засвідчується реальна взаємодія між незалежністю, неупередженістю і законністю суду.

Теза про те, що всі процесуальні питання щодо руху справ мають вирішуватися судом, встановленим законом, має суттєве значення і в контексті визначення компетенції певного правозастосовного органу. Це стосується такого питання, як юрисдикції конкретних ланок системи, зокрема і щодо критеріїв розмежування компетенцій між судами загальної юрисдикції, адже нечіткість у цьому аспекті часто призводить до порушення права особи на доступ до суду. Прикладом протистоянь різних юрисдикцій є справа «Безімянная проти Росії», яку розглядав ЄСПЛ. За обставинами справи спір стосувався цивільного позову громадянки Г.О. Безімяної про визнання недійсним договору дарування нежилих приміщень між її чоловіком та третіми особами, що був поданий до районного суду загальної юрисдикції. Останній передав справу до арбітражного суду, вважаючи, що предмет позову не належить до його юрисдикції. Проте арбітражний суд також вважав, що у нього відсутні повноваження виносити рішення у справі заявниці, внаслідок чого провадження у справі було припинено. Європейський суд констатував порушення самої суті права заявника на доступ до суду, тобто порушення п. 1 ст. 6 Конвенції. При

цьому було вказано, що заявниця опинилася у замкнутому колі, у ситуації, коли внутрішньодержавні суди вказували один на одного і відмовлялись розглядати її справу, зважаючи на нібито обмеження своїх судових повноважень. Внутрішньодержавні суди фактично залишили заявницю у судовому вакуумі без будь-якої вини з її сторони [10, п. 33]. Розглядаючи такі справи, Суд підкреслює, що правила визначення параметрів юрисдикції, що застосовуються до різних судів у рамках однієї мережі судових систем держав, безумовно, мусять бути розроблені у такий спосіб, щоб забезпечити належну реалізацію правосуддя. Зацікавлені держави повинні очікувати, що такі правила будуть застосовуватися. Однак ці правила або їх застосування не повинні обмежувати сторони у використанні доступного засобу правового захисту.

Формула «встановлений законом» поширюється не лише на правову основу самого існування суду, але й на дотримання таким судом певних норм, які регулюють його діяльність. Приміром, у справі «Верітас проти України» заявник скаржився на те, що, залишивши чинним судові рішення апеляційного суду, Верховний Суд України перевищив свої повноваження, тому він не може вважатись судом, встановленим законом. З огляду на це Верховний Суд порушив принцип рівності сторін, чим позбавив заявника можливості знову надати свої обґрунтування у разі, якщо б справа була направлена на новий розгляд до суду нижчої інстанції. Уряд, заперечуючи вказану вимогу, стверджував, що межі припису «встановлений законом» є значно вужчими, ніж вимога стосовно того, що суд має діяти відповідно до закону або у спосіб, передбачений законом. На думку Уряду, цей термін не може розумітись у тому сенсі, що суд для того, щоб вважатись встановленим законом, має також дотримуватись всіх вимог, передбачених національним законодавством, щодо здійснення його функцій.

ЄСПЛ під час розгляду цього спору послався на свою усталену прецедентну практику. Зокрема, у справі «Сокурєнко та Стри-

гун проти України» (пункт 26) Суд зазначив, що згідно із Господарським процесуальним кодексом при перегляді постанов Вищого господарського суду Верховний Суд міг або скасувати постанову Вищого господарського суду та повернути справу на новий розгляд до нижчого суду, або припинити провадження у справі. Однак він залишив чинною постанову апеляційного суду, не надавши жодних аргументів щодо перевищення повноважень, і такі дії не були передбачені Господарським процесуальним кодексом. Суд дійшов висновку, що, перевищивши свої повноваження, які були чітко викладені у Господарському процесуальному кодексі, Верховний Суд не може вважатися судом, встановленим законом у значенні пункту 1 статті 6 Конвенції. Тому Суд вважає, що у справі «Верітас проти України» факти та правові обставини є ідентичними до тих, що вже розглядалися, і не знаходить підстав відхилитись від своєї попередньої практики та вважає, що було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції [11, п. 27, 28].

Втім, практика Європейського суду характеризується певним розвитком, який проявляється у відступах від стандартних рішень, що, на переконання Суду, ілюструє еволюцію конвенційних принципів як живого організму. Гнучкість положень Конвенції зумовлена динамічною практикою ЄСПЛ, яка постійно розвивається і трансформується під впливом новітніх правовідносин та наукової думки, дає змогу виявити диспропорції в національному законодавстві та вжити заходів щодо їх усунення [12]. Що стосується проаналізованих щойно рішень у справах Сокурєнка та Стригуна, а також Верітаса, то слід зазначити, що ЄСПЛ в своїй історії приймав і протилежні рішення, коли він визнавав, що найвищий судовий орган, уповноважений тлумачити закон, міг ухвалювати рішення, які не були чітко визначені законом. Таке застосування закону, однак, мало винятковий характер, і зазначений суд надав чіткі й вірогідні підстави для такого відступу від застосування своїх визначених повноважень (рішення у

справі «Хуліо Воу Жиберт та Ель Хогар і ля Мода проти Іспанії»). Проте у цій справі український Верховний Суд не надав жодних аргументів щодо прийняття такої постанови, виходячи за межі своїх повноважень шляхом свідомого порушення Господарського процесуального кодексу і ухвалення таких рішень, що, як вказувалось Урядом, стало звичайною практикою Верховного Суду України.

Висновки. Провівши дослідження, ми дійшли певних висновків. Європейський суд з прав людини, розглядаючи справи щодо порушення інституціональних вимог п. 1 ст. 6 Конвенції, сформулював так зване право на суд, яке включає такий елемент, як належний суд, тобто суд, який встановлений відповідно до закону. Вимоги до цього органу, крім незалежності та безсторонності, полягають у законності його створення та діяльності. Тобто здійснення правосуддя судом, встановленим законом, поширюється не лише на правову основу самого існування суду, але й на дотримання таким судом норм, що регулюють його діяльність. Аналіз прецедентної практики ЄСПЛ дозволяє виділити такі дві окремі умови відповідності критерієві «суд, встановлений законом»: організаційна (організація судової системи повинна регулюватися законами у їх буквальному значенні), юрисдикційна (суд повинен діяти у спосіб та відповідно до повноважень, передбачених законом, у межах своєї компетенції). Маємо констатувати, що українська національна правова система приділяє дуже мало уваги належному нормативному, організаційному та методичному забезпеченню дієвості названих чинників. Досить часто судові органи, які створені і функціонують за законодавством України, приймають нелегітимні процесуальні рішення, вчиняють правосуддя незаконним складом суду, здійснюють інші неправомірні дії. У ЄСПЛ вважається, що вчинення судом певної дії, яка перебуває поза межами його компетенції, визнається не просто неправомірним діянням. Така дія вважається здійсненою органом, який не був створений законно.

Анотація

Стаття посвячена дослідженню питання про роль та значення поняття «справедливий суд» у міжнародному та національному праві. У роботі надана характеристика законності суду. Ця ознака вивчена як у плані його організації та здійснення владної діяльності, так і стосовно способів правозастосування та компетенції органу. Встановлено, що органи, які здійснюють консультативні та дорадчі функції, якщо вони не створені спеціально для того, щоб здійснювати правосуддя, не можуть вважатися судом в законному сенсі. На конкретних прикладах практики розгляду справ Європейським Судом з прав людини визначено зміст формули «встановлений законом» в розумінні її застосування не лише на правовій основі самого існування суду, але й на основі дотримання таким органом певних норм, які регулюють його діяльність. Науково досліджено правовий підхід, за яким суд розуміється як відповідний юрисдикційний орган, що вирішує питання, віднесені до його компетенції на підставі норм права, відповідно до встановленої процедури. Правосуддя обов'язково має чинитися в установі, встановленій законом.

Проаналізовано зміст порядку застосування та тлумачення вимог Європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, які здійснюються Європейським судом з прав людини. Особлива увага приділена оцінці позиції Європейського суду з прав людини, що поняття «суд, встановлений законом», стосується також дотримання судом спеціальних норм, які регулюють його сутнісні та процесуальні характеристики. У результаті проведеного дослідження зроблено науковий висновок про наявність двох окремих умов відповідності критерієві «суд, встановлений законом». Це організаційна умова, за якою організація судової системи повинна регулюватися законами у їх буквальному значенні, та юрисдикційна умова, за якою суд повинен діяти у спосіб та відповідно до повноважень, передбачених законом, у межах своєї компетенції.

У праці констатовано, що українська національна правова система приділяє дуже мало уваги належному нормативному, організаційному та методичному забезпеченню дієвості окреслених чинників. Досить часто судові органи, які створені і функціонують за законодавством України, приймають нелегітимні процесуальні рішення, вчиняють правосуддя незаконним складом суду, здійснюють інші неправомірні дії. У Європі вважається, що вчинення судом певної дії, яка перебуває поза межами його компетенції, вважається здійсненою органом, який не був створений законно.

Ключові слова: суд, встановлений законом, легітимність процесуальних рішень.

Guyvan P.D. Court set by law: the essence and meaning of the concept**Summary**

This article is devoted to the study of the role and meaning of the concept of a fair court in international and national law. The paper describes the legality of the court. This feature has been studied, both in terms of its organization and implementation of power activities, and in relation to the methods of enforcement and the competence of the body. It has been established that bodies that carry out advisory and deliberative functions, if they are not created specifically to administer justice, cannot be considered a court in the legal sense. Using concrete examples of the practice of considering cases of the European Court of Human Rights, the content of the formula “established by law” is defined in the understanding of its application not only to the legal basis of the very existence of the court, but also to compliance by such body with certain rules governing its activities. The legal approach has been scientifically researched, according to which court refers to the relevant jurisdictional body that decides issues within its competence on the basis of legal norms, in accordance with the established procedure. Justice must be provided in an institution established by law.

The content of the procedure for applying and interpreting the requirements of the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms by the European Court of Human Rights is analyzed. Particular attention is paid to assessing the position of the European Court of Human Rights that the concept of “court established by law” also refers to the observance by the court of special rules governing its substantive and procedural characteristics. As a result of the study, a scientific conclusion was made about the existence of two separate conditions for meeting the criterion of “court established by law”. This is an organizational condition: the organization of the judicial system should be regulated by laws in their literal sense, and jurisdictional condition: the court must act appropriately and in accordance with the powers prescribed by law, within its competence.

The work stated that the Ukrainian national legal system pays very little attention to the proper regulatory, organizational and methodological support of the effectiveness of these factors. Quite often, judicial bodies that are established and operate under the laws of Ukraine make illegitimate procedural decisions, administer justice with an unlawful composition of the court, and carry out other illegal actions. By European standards, the commission by a court of a certain action that is beyond its competence is recognized not only as an unlawful action, it is considered to be a perfect body that has not been created legally.

Key words: court established by law, the legitimacy of procedural decisions.

Список використаних джерел:

1. Трегубов Е.Л. Право на справедливий суд у практиці Європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363.
2. Гуров проти Молдови : рішення ЄСПЛ від 11 липня 2006 року ; заява № 3645502. URL: <http://www.sakkyndig.com/lov/gurov.pdf>.
3. Пфайфер та Планкл проти Австрії (Pfeifer and Plankl v. Austria) : рішення ЄСПЛ від 25 лютого 1992 року ; заява № 10802/84. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/aba3f4/pdf/>.
4. Sramek v. Austria (Шрадек проти Австрії) : рішення ЄСПЛ від 22 жовтня 1984 року ; заява № 8790/79. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/de30a4/pdf/>.
5. Деміколі проти Мальти (Demicoli v. Malta) : рішення ЄСПЛ від 27 серпня 1991 року ; заява № 13057/87. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/f0a1bf/pdf/>.
6. Бентем проти Нідерландів (Benthem v. The Netherlands) : рішення ЄСПЛ від 23 жовтня 1985 року ; заява № 8848/80. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/c70a67/pdf/>.
7. Гуйван П.Д. Нагальні кроки щодо зміни системи українського правосуддя та відновлення довіри до нього. *Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів*. 2017. № 2. С. 7–16.
8. Коем та інші проти Бельгії (Coëme and Others v. Belgium) : рішення ЄСПЛ від 22 червня 2000 року ; заяви № 32492/96 ; 32547/96 ; 32548/96 ; 33209/96 ; 33210/96. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/0f1fd3/pdf/>.
9. Гриценко І., Погорецький М. Право на справедливий суд. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 91. С. 4–7.
10. Безимьянная проти Росії : рішення ЄСПЛ від 22 грудня 2009 року ; заява № 21851/03. URL: <http://docs.pravo.ru/document/view/19382146/>.
11. Верітас проти України : рішення ЄСПЛ від 13 листопада 2008 року ; заява № 39157/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_418.
12. Хотинська-Нор О.З. Право на «суд, встановлений законом» як структурний елемент права на справедливий суд: український контекст. URL: <http://iadvocate.com.ua/pravo-na-sud-vstanovlenyj-zakonom-yak-strukturnyj-element-prava-na-spravedlyvyj-sud-ukrayinskyj-kontekst/>.